KİTAP İNCELEMESİ-1

HAZAR ÇEVRESİNDE BİN YIL

Kaan AKMAN[1]

Kitap Künyesi: Lev Nikolayeviç Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl: Etno-Tarih Açısından Türk Halklarının ve Çevre Halkların Şekillenişi Üzerine, Çev. Ahsen Batur, İstanbul. Selenge Yayınları. 2019. 4. Baskı.

> Göçebelerin kültür ve yaratıcılık konusunda mahut kabiliyetsiz oldukları inancı yanlış ve "kara bir efsane"dir. Büyük Bozkır göçebeleri insanlık tarih ve kültüründe en az Avrupalılar, Çinliler, Mısırlılar, Persler, Aztekler ve İnkalar kadar rol oynamışlardır. Ancak bu rol bütün emos ve süper-etnoslarda olduğu gibi nev-i şahsına münhasırdı ve uzun süre insanlar bunu tahmin dahi edemediler. Sadece son iki asırda Rus ilim adamları, coğrafyacıları ve şarkiyatçıları kesinlikle hala geçerliliğini koruyan bu problem üzerindeki lzida'nın örtüsünü kaldırmayı başarmışlardır (s.95).

Etnograf, Türkolog ve tarihçi olan Gumilev (1912-1992), gerçeklerin üzerine serilmiş Mısır tanrıçası Isis'in örtüsünü (izida) kaldırmak için yazan araştırmacılardan biridir. Hem kendi iddiası budur, hem de okuyucusu bu gayrete tanık olur. 1990 yılında yazılan *Hazar Çevresinde Bin Yıl* kitabıyla *kara efsaneyi* tarihsel örneklerle yıkmaktadır. Ahsen Batur tarafından 2003 yılında Türkçe'ye çevrilerek Selenge Yayınları tarafından yayımlanan bu kitap ile Gumilev, daha önceki çalışmalarında olduğu gibi çarpıcı tespitler ile bilim dünyasının karşısına çıkmıştır.

Gumilev, kendi izini bırakan etnosların bu izini aramada oldukça sistematik bir işleyişi takip eder. Zaman değişimlerini ve coğrafyanın özelliklerini bu arayışta yanından bir an olsun ayırmaz. Passioner dürtünün farkına varır; çevre ve iklim gibi ölçütleri izleri ararken ön plana çıkarır. Farklı izlerle karşılaştığında yeni bölgelere girerek geniş bir coğrafyanın haritasını gözler önüne serer. Bu haritada etkileşim bölgelerinin üzerinde ise daha dikkati durur. Hazar çevresi

[1] Uzman Yardımcısı, Ankara Üniversitesi Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, kakman@ankara.edu.tr, Orcid No: 0000-0001-9239-7866

bu nedenle Gumilev'in merakını artırır. Etnoloğun amacının zaman değişimlerini incelemek olduğu belirten Gumilev'in bu kitabının konusu, miladi birinci bin yıl içerisinde Hazar çevresindeki halkların yükseliş ve şekillenişidir. Peki, Gumilev Hazar çevresini neden incelemeye değer görmektedir? Kitabın bölüm başlıkları, bu neden hakkında bize ipucu vermektedir. Nitekim Hazar çevresi bin yıl içerisinde kızgın passioner, etnik kaynaşma, sönmüş ve soğumuş passionerlik bölgesi gibi birçok farklı özelliğe sahip olmuş, bu nedenle de önemli tarihsel olayların merkezi haline gelmiştir.

Gumilev'in inceleme nesnesinin merkezinde Doğu'da Çin Seddi'nden Batı'da Tuna'ya kadar uzanan büyük bozkır sakinleri yer almaktadır. Bu merkezin komşularının Çin, Orta Doğu, Bizans ve Avrupa ile etkileşimleri kitap boyunca bölümlerde ele alınmıştır. Dokuz bölümden oluşan kitap, kurgusu itibariyle üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, *Etnogenez Halkların Şekillenişi Yükseliş ve Düşüşleri* kitabında daha kapsamlı ele alınan etnos ve etnogenez süreçler hakkında kuramsal bilgileri içermektedir. İkinci bölüm ile yedinci bölüm arasında bozkır toplumlarının etnogenez kanunları ele alınmıştır. Bu altı bölümde Hazar çevresinde şekillenen farklı toplum ve devletler incelenmiştir. Nitekim üçüncü bölümde Hunlar, beşinci bölümde Hazarlar ve Göktürkler, altıncı bölümde Uygurlar ve yedinci bölümde Guzlar, Kumanlar, Kimaklar bu incelemelerin temel araçlarıdır. Üçüncü ana bölümün konusu ise Uygur hakanlığının yıkılması ve kuraklık gibi gelişmelerin ardından *gurbette* olan bozkır halklarının komşuları İslam, Bizans ve Batı Avrupa dünyası ile ilişkileridir.

Kitabın temel tezi, her etnosun kendi tarihinin olduğu ve etnosların etkileşim sürecinde çeşitli kırılmalar yaşansa da devamlılığını bir şekilde sürdürdüğüdür. Gumilev, sosyal kurumların bazen kendisini meydana getiren etnoslardan daha fazla yaşayacağını savunmaktadır. İsimleri unutulmuş etnosları tekrar hatırlatma ihtiyacı duyarak, onların bakiyelerini keşfetmeye çalışmaktadır. Bu bakiyeleri bulmak için nereye bakılması gerektiğini gösteren Gumilev, yok olup giden etnosların bozkır halklarını ilgilendiren ne gibi yönlerinin olduğunun anlatmaya odaklanmıştır. Kuraklık, büyük passionerlerin güç mücadelesi, göç ve din gibi bozkır coğrafyasında yer alan toplumların ve

devletlerin şekillenmesindeki önemli gelişmeler, coğrafyada tarihin bir sonraki aşamaya geçişine katkı sağlamıştır. İşte Gumilev, indirgemeci bir yaklaşımdan kaçarak her bir gelişmenin tarihteki hakkını vermiştir. Bakış açısını bu kadar kapsamlı tutması, uzaktan karmaşık gibi görünen bozkır coğrafyasına yaklaşmamızı kolaylaştırmıştır.

Her ülkenin tarihinin yakın komşularına ve hatta daha uzaktakilere bağlı olduğunu belirten Gumilev, devletlerin gelişimi veya gerilemesi birbirinden bağlantısız incelenmesine karşı çıkmaktadır. Bozkırın merkezinde ve çevresindeki etnosların etkileşimini incelerken kullandığı karşılaştırmalı metodoloji ise oldukça etkilidir. Gumilev'in yaptığı bu karşılaştırmalar ile haritalarda genişleyen veya daralan sınırların sebepleri daha da belirginleşmektedir. Etnoslar ve onların komşularını incelemek, Avrasya coğrafyasındaki toplumları gün yüzüne çıkarmanın ötesinde dünya tarihi ile ilgili yeni gerçeklerle yüzleşmeyi sağlayacak bir kapsama sahiptir

Gumilev, coğrafi bölgelerin etno-tarihinin gelişiminin üç aşamada gerçekleştiğini belirtmektedir. Etnosun kendi yöresine adaptasyon süreci, etnosun passioner itki ile birlikte yayılması ve etnosların diğer etnoslar ile etkileşimi bu aşamaların parçalarıdır. Gumilev, her bir aşamada kendi terminolojisini geliştirmiştir. Kitabı okurken karşılaşılan temel zorluklardan biri bu terminolojiyi anlayabilmektedir. Fakat kitap sonunda yer alan terim açıklamaları ile bu zorluk aşılmaktadır.

Gumilev, bozkır halklarının durgun bir yapıya sahip oldukları düşüncelerine karşı *"sakın inanmayın!"* şeklinde uyarıda bulunmakta, neden inanılmaması gerektiğini açıklamaktadır. Bozkır göçebelerinin Avrupalılar kadar insanlık tarihinde büyük roller üstlendiğini savunmaktadır. Bu açıklamayı bazen Hunların ve Göktürklerin, bozkırda şekilleniş ve yükseliş süreçleriyle bazen de etnogenezin obsküresyon [çöküş] safhasını Uygurlar örneğiyle yapmaktadır. Bozkır halkaların iç dinamiklerinin güçlü olduğuna yönelik açıklamalarında özellikle onların dış çevre ile mücadelelerinde kurduğu sistemlerden örnekler vermektedir. Türkler tarafından çevreden gelen güçlüklerin kontrol altında tutabilmesi için kurulan "El/İl" sistemi bu örneklerden biridir.

Gumilev'in tüm bu çabalarının ardından zihinlerde iki dikkat çeken soru oluşmaktadır: *"Etnoslar kaybolur mu?"* ve *"Etnoslardan geriye ne kaldı?"* Bu sorulara yanıt vermek, bilimsel bir kaygının ötesinde insanlığın evriminde devletlerin türlerine göre sınıflandırılmasındaki yaklaşımların geçerliliğini de ciddi bir şekilde tartışmaya açacaktır. Çünkü Gumilev'in yönünü çevirdiği coğrafyadaki devletler, sosyoekonomik formasyon ve tarihsel-kültürel yaklaşımlar başta olmak üzere insanlığın evrimde *yok-etkisiz-zararlı* olarak kabul edilmektedir. Gumilev, hakikatten kopuk bu nitelemelere tarihsel örneklerle karşı çıkmaktadır.

Gumilev tespitlerindeki özgünlüğünün yanında anlatımındaki akıcılığı ile de okunmaya değer bir kitap sunmuştur. Bazı sayfalarda okuyucuları moleküller, ışınlar, kozmoslar gibi fiziksel ve kimyasal olayların açıklamaları ile karşı karşıya bırakarak, tabiat kanunları ile sosyal olgular arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir. Passionar itkiler haritası ve passionerlik gerginlik şeması gibi anlatılanları görsellerle ifade ederek bütüncül bir görüş açısı sağlamıştır. Kitap sonunda yer alan senkronik tablo ile ise karşılaştırmalı olarak zaman düzleminde tarihi olayları göstererek, açıklayıcı bir yöntemi tercih etmiş, birçok araçla etkili bir bilimsel duruş sergilemiştir.

Gumilev, göçebelerin iç dinamikleri ile gelişme kapasitesine sahip olmadığı, doğal çevreye ve yerleşiklere bağımlı olduğunu ileri süren Anatoly Khazanov, Owen Lattimore ve Peter Golden gibi akademisyenlerin bu tespitlerine karşı mücadelesinde coğrafyanın ve tarihin gerçeklerinden aldığı güçlü bir itkiye [dürtü] sahiptir. Bu itki onu tıpkı incelediği coğrafyanın toplumlarında görüldüğü gibi bulunduğu alanda ön plana çıkarmıştır. Bu nedenle Hazar çevresinden başlayarak bin yıllık bir zaman yolcuğuna çıkma kararının arka planı, yolculuk kadar ilgi çekicidir. Yolculuğa onunla birlikte çıkanlar Aşağı Volga ve Hazar sahilleri civarından başlayarak haritada zaman renklerinin bin yıl içerisindeki değişimine tanık olmaktadır. Diğer yandan bu yolculukta yeni araştırmaların dürtüsünü kazanma fırsatı da bulunmaktadır.

Gumilev, Hazar çevresindeki toplumlara ilişkin tarihteki suskunluğu bozmakta, tarihçilerin incelemeye değer görmediği bozkır

göçebelerini görüş ufkuna almaktadır. Bu ufuk kitap boyunca kendisini göstermektedir. Ayrıca bu suskunluğun sorumluları ile hesaplaşmaya girmekten kaçınmamaktadır. Bozkırda nasıl ormanlar büyük nimetse, Avrasya araştırmalarında da Gumilev'in bu kitabı bir o kadar önemli kaynaktır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Gumilev'in bozkır coğrafyasının dünya tarihindeki etkisini açıklama mücadelesi tıpkı bir passioner gibi cesur bir girişime sahiptir.